

ОДИН ІЗ УРОКІВ ІСТОРІЇ

ШКОЛЬНА Олена,

канд. філол. наук, доц.

Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. / упор. Олександр Реснт. – К. : Кліо, 2014 – 2015.

Кн. 1: Історичні нариси. – К., 2014. – 784 с.

Кн. 2. Мовою документів і свідчень. – К., 2015. – 800 с.

До 100-річчя від початку Першої світової війни Інститут історії України Національної академії наук України випустив книжку, аналогів якій не було у вітчизняній історичній науці. Це спроба дати якомога об'єктивнішу оцінку одному з найскладніших періодів української історії. Перший том був представлений громадськості 20 грудня 2014 р., у час, коли Україна робила перші кроки на новому етапі свого цивілізаційного розвитку. Другий том вийшов влітку 2015 р.

Кожна книжка має свої особливості. Перший том має таку структуру: вступне слово, передмова, сім розділів, післямова, вибрана бібліографія, покажчик імен, географічний покажчик, список абревіатур і скорочень.

Усі структурні компоненти мають різний обсяг з огляду на значущість і кількість матеріалу. Найбільшим (майже 160 сторінок) виявився розділ, присвячений військовому чиннику в подіях 1914–1918 рр.; значне місце (понад 150 сторінок) займає нарис про соціально-економічне становище та повсякденне життя українського соціуму в цю добу; також великим (понад 100 сторінок) є розділ про функціонування громадських організацій та релігійне життя; досить повно (понад 70 сторінок) викладено матеріал у тих розділах, де розглянуто аспекти міжнародних відносин і національної політики та проблеми укра-

їнського політикуму й актуалізації українського питання під час війни; найменше місця відведено повідомленням про становище України на завершальному етапі війни (понад 60 сторінок) та історіографії (майже 40 сторінок).

Усі розділи книжки (крім історіографічного) поділені на підрозділи. Обсяги публікацій тут теж неоднакові, відповідно до важливості тематики. Наприклад, підрозділ про окупаційну адміністрацію в Галичині та на Буковині займає майже 50 сторінок; понад 30 сторінок присвячено аналізу таких етапів української історії, як Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Гетьманат; близько 30 сторінок містять підрозділи про «українську тему» в політиці інших держав, економічне становище в Україні, повсякденне життя й суспільні настрої; проблему біженства; менше місця відведено висвітленню таких питань, як вплив війни на народи Європи, Легіон Українських Січових стрільців, Чорноморський флот, діяльність західноукраїнської інтелігенції, соціально-економічні процеси, політику урядів щодо біженців, діяльність громадських організацій, Західно-Українську Народну Республіку тощо.

Над книжкою працював поважний авторський колектив – понад 30 учених доклали зусиль до створення видання (відразу слід зазначити, що для широкого загалу було б доречним надати наприкінці довідкову інформацію про авторів). Підготовкою та виходом праці у світ читачі завдячують Олександрю Ресенту, авторитетному українському науковцеві, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України, заступнику директора з наукової роботи, завідувачу відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голові Національної спілки краєзнавців України, лауреату премії ім. Дмитра Яворницького, члену Національної спілки журналістів України. Саме йому належить ідея цього дослідження, він є упорядником, відповідальним редактором, автором передмови, підрозділів «Перша світова війна й політичні сили українства», «Визрівання системної кризи

в умовах війни», «Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд, УНР, Гетьманат Павла Скоропадського 1918 р.», співавтором післямови, розділу «Перша світова війна в українській історіографії» та підрозділу «Економічне становище в підросійській Україні».

Основною помічницею О. Реєнта стала Валентина Шевченко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, секретар редакційної колегії збірника наукових праць «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.». Вона є відповідальним секретарем, співавтором післямови та підрозділу «Економічне становище в підросійській Україні».

Автором трьох підрозділів «Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни», «Формування з галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих військових загонів», «Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині» є Володимир Любченко, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. По два підрозділи написали кандидати історичних наук, наукові співробітники відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України Олександр Кириєнко («Військова цензура на Південно-Західному фронті», «Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених») і Володимир Милько («Діяльність спецслужб в Україні», «Позиція депутатів Державної Думи щодо «галицького питання»»).

Членом редколегії та автором двох підрозділів («Західноукраїнська інтелігенція в роки війни», «Західно-Українська Народна Республіка») є Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор, учений секретар Інституту історії України НАН України, лауреат премії ім. М. С. Грушевського, член президії правління Національної спілки краєзнавців України. Інші автори подали по одному підрозділу відповідно до своїх наукових зацікавлень.

Розділи сформовані з матеріалів різних авторів, перший та сьомий створили по два автори, другий – четверо, третій – шестеро, четвертий та шостий – семеро, до п'ятого долучилися дев'ятеро осіб. Вступне слово подав Валерій Смолій, доктор історичних наук, директор Інституту історії України НАН України, член президії правління Національної спілки краєзнавців України, який також був головою редакційної комісії. Автор акцентує на важливості історичного досвіду УНР, ЗУНР, УГД, на важливості історіографічного виміру Першої світової війни.

Передмова до рецензованого видання написана О. Реєнтом. Учений наголошує на тому, що «Перша світова війна відкрила нову епоху в історії людської цивілізації», призвела до повної зміни геополітичної ситуації, зазначає, що відбулися радикальні технологічні зміни у військовій справі, кардинально змінилися світові економічні відносини, наголошує на тому, що ця війна стала поштовхом до кількох революцій, до розпаду імперій, появи нових держав. Щодо впливу саме на українство, то тут зазначено, що війна «каталізувала процес формування української модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт»; «дала новий імпульс розвитку національної ідеї». Але слід виокремити тезу про те, що ПСВ «має поки що найглибший цивілізаційний вплив, проте, на превеликий жаль, людство не винесло з неї жодних уроків...». Як гірко це звучить нині, коли Україна через 100 років знову є ареною військових дій.

В історіографічному розділі оглянуто праці переважно українських авторів, зазначено, що в останні десятиліття не вийшло жодної серйозної праці про Першу світову війну та пояснено причини цього, як-от: різні методологічні позиції, фрагментарність та випадковість у виборі тем, брак системних досліджень. Слід додати, що в розділі немає огляду праць із суміжних наук.

Основний зміст книжки варто аналізувати, як із огляду на значущість наукового матеріалу, так і проводячи паралелі з сучасними подіями.

Другий розділ, присвячений міжнародним відносинам, дає перебіг подій у світовій політиці, аналізує використання «української теми» у політичних іграх інших держав, висвітлює знову актуальне чорноморське питання, оглядає організаційний та фінансовий чинники москвофільства, котре, як виявилось, нікуди не дівалося з наших теренів.

Третій розділ про військовий чинник докладно описує перебіг воєнних дій, знову наголошує на питанні Чорноморського флоту та його української складової, робить акцент на втручанні іноземних розвідок, оглядає форми та етапи окупаційної влади, розповідає про діяльність військової цензури. З цікавого хотілося б зазначити оцінку роботи цензури: «військова цензура забезпечувала дієвий контроль, впливала на формування громадської думки, намагалася охороняти інтереси армії, захищати від критики та дискредитуючої інформації командування, владу». Тут ідеться про діяльність російської військової цензури, і, як ми можемо переконатися через століття, вона не розучилася робити свою справу. Коли йдеться про спецслужби, то досить актуальними є твердження дослідників про «використання розвідками усіх можливих засобів і категорій населення для виконання спеціальних завдань»; як з учорашнього випуску новин звучить фраза: «українські землі стали ареною активної діяльності спецслужб різних держав, передусім Російської імперії»; цікавою є вказівка на «недоліки воєнного часу для реального виявлення фактів співробітництва населення з ворожим військом та поширення практики використання російськими спецслужбами неперевічених даних із доносів».

Четвертий розділ – огляд актуалізації «українського питання» в ході війни. Тут стверджено, що «українське питання» – сутнісна проблема міжнародного життя» (і нині теж); оглянуто внутрішньополітичний розвиток, розглянуто участь інтелігенції у подіях, про появу нових політичних формувань, зокрема СБУ. Цікаві актуальні тези цього розділу: «інтелігенцію слід розглядати як інтелектуальний центр і локомотив розвит-

ку національно-визвольного руху», «війна «націоналізувала» українців», «при наявності загальної спільної мети... кожне політичне угруповання пропагувало свій власний шлях до його конкретної реалізації». Чим не фрази, які чуємо зараз шодня?

П'ятий розділ має на меті висвітлити соціально-економічне становище суспільства під час війни. Тут подано економічні показники, проаналізовано всі елементи добробуту, їх зміни, розглянуто явище біженства, благодійності, волонтерства. Ця частина просто перенасичена висновками, які несподівано стали знову актуальними через століття: «Південь України як основа існування інших частин імперії», «війна стала випробуванням моральних принципів і стійкості щодо існуючих труднощів», «війна забрала найбільш сміливих, відданих і чесних», «в умовах війни вигоду могли отримати лише шахраї», «зловживання службовим становищем, підробка документів, спекуляція, укривання прибутків, ошуканство», «розривалися соціальні, економічні, духовні зв'язки, відбувся розпад соціальних груп, перекручувалися естетичні, етичні, правові, фізіологічні, загальнолюдські норми і цінності, люди перетворювалися на духовних і соціальних люмпенів», «збільшувалася кількість людей з відхиленнями поведінки», «в умовах війни поглиблюється конфлікт між державою і громадянами». Це про події столітньої давнини, але водночас це й те, що турбує наше суспільство нині.

Шостий розділ розкриває тему форм, функцій, методів роботи громадських та релігійних організацій, аналізує їх внесок у допомогу армії, суспільству, окремо розглянуто специфічні аспекти діяльності духівництва. Стверджено, що «церкві вдалося запровадити систему церковної доброчинності», «діяльність громадських організацій на користь військових та постраждалого населення виявилася досить ефективною», зазначено «тенденцію до утвердження елементів «цивілізованого соціуму», що передбачало певний рівень індивідуальної відповідальності громадян перед суспільством».

Сьомий розділ завершує дослідження оглядом перебігу подій доби УНР, ЗУНР, Гетьманату. Тут автори на перший план виносять проблему конфлікту між суспільними настроями і формами правління.

У післямові автори (О. Реєнт, В. Шевченко) зазначають найважливіші наслідки війни, що тривала 4 роки, 3 місяці, 10 днів. Вони висловлюють сподівання на подальший розвиток наукових досліджень саме в цьому напрямку: «маємо надію, що розпочата робота буде підтримана і продовжена».

Зміст другого тому становлять документи, що допомагають зрозуміти український контекст Першої світової війни. У вступному слові редакційна колегія зазначає, що «є відчутним соціальний і науковий запит» на дослідження з залученням архівних і музейних джерел, фотодокументів», висловлює сподівання, що книжка допоможе осягнути сторінки війни, стане поштовхом для науковців у подальшому заповненні лакун. Оскільки другий том підписувався до друку в травні 2015 р., то автори не могли не провести паралелі з нинішніми подіями в Україні: «Гіркі приклади минулого нині набувають нових форм, є схожі сторінки розвитку міжнародних відносин, а тому вагоме значення має історична пам'ять про минулі трагедії...».

Передмова до другого тому детально пояснює структуру книжки, дає джерелознавчі коментарі. У переліку письмових документів – майже 400 позицій. Вони поділені на розділи відповідно до семи розділів першого тому та ще є два розділи, які становлять частину змісту другого тому. У поясненні О. Кирієнко та О. Реєнт дають коротку характеристику джерел.

Майже 70 документів доповнюють зміст першого та шостого розділів, майже 60 – сьомого, близько 40 – другого і п'ятого, понад 30 – третього і четвертого. Це різноманітні депеші, повідомлення, журнали, заяви, телеграми, записки, звернення, маніфести, накази, доповіді, директиви, вказівки, описи, протоколи, інструкції, щоденники, листи, постанови, звіти, переліки, циркуляри, відозви, резолюції, виступи, акти, довідки, рапорти,

оголошення, відомості, розпорядження, роз'яснення, укази, закони, настанови, донесення, огляди, сповіщення, статути, подяки, клопотання, висновки тощо.

Два розділи, об'єднані назвою «Війна очима пересічної людини», – це щоденники та мемуари рядових споглядачів війни та епістолярій. Упорядники цієї частини О. Кирієнко та В. Шевченко зазначають, що «залишається недостатнім... вивчення цього світового побоїща на так званому макроісторичному рівні», «тому у цій частині... основну увагу приділено представленню війни крізь призму поглядів людей різного соціального походження». Також тут опубліковано текст керівника археографічно-етнографічних експедицій А. Бойка, який передав та оформив матеріали досліджень під назвою «Перша світова війна у мемуарах та щоденниках селян Південної України».

У переліку фотодокументів – 80. На фото зображено учасників війни, позицій армії, навчальних занять, полонених, військових церемоній, побутові сцени тощо. Світлини становлять третю частину другого тому, над яким працювали О. Кирієнко та В. Шевченко. У поясненні «Фронтіві документи: особливість джерела» вони наголошують на важливих моментах, які допомагають зрозуміти специфіку появи й збереження фото в часи війни, про вплив цензури, про роботу фото- і кінооператорів на фронті, цікавою є інформація про використання знімків у тогочасній пресі, власне, це огляд тогочасної ілюстрованої та військової преси та її зображального контенту.

Допоміжний апарат дослідження заслуговує на особливу відзнаку. Ґрунтовно виконані допоміжні компоненти першого тому – вибрана бібліографія, покажчик імен, географічний покажчик, список абревіатур і скорочень. Значно багатший довідковий апарат другого тому – біографічний словник, короткий словник військових термінів, покажчик імен, покажчик географічних назв, перелік використаних архівних фондів та публікацій документів, перелік письмових документів, перелік фотодокументів, список скорочень і умовних позначень.

Бібліографія налічує понад 900 позицій. З них майже 50 – іноземні джерела. З праць авторів книжки найбільше посилань на О. Реснта (10), М. Литвина (5), Л. Жванко, О. Кирієнка, П. Усенка, О. Рубльова, В. Любченка, І. Патера, Г. Турченко, Т. Лазанську, Ю. Берестеня. Цікаво проаналізувати бібліографічні посилання в розділах. Понад 600 джерел – у третьому і п'ятому розділах, понад 500 – у шостому, майже 300 – у четвертому, близько 200 – у першому та другому, понад 130 – у сьомому. «Найбагатші» на посилання підрозділи про окупацію Галичини (понад 250), біженство (понад 130), повсякденне життя, громадські організації, економічне становище (понад 120), соціально-економічні процеси (понад 100), спецслужби (близько 90), православ'я (близько 80).

Показчик імен першого тому згадує майже 1500 осіб, другого – понад 700. Найпопулярніші – це Габсбурги та Романови, цар Микола II, імператор Франц-Йосиф, Ленін, генерали Брусилов, Денікін і Колчак, українські діячі – Шевченко, Винниченко, Грушевський, Петлюра, Скоропадський, Левицький, Шептицький. У другому томі є біографічний словник, який подає короткі життєписи більше 50 осіб – російських військових та державних діячів, дипломатів, політиків, членів монаршої родини.

У географічному показнику кожного з томів майже 800 назв. Найчастіше згадують Австро-Угорщину, Російську імперію, Османську імперію, США, Чорне море, Кавказ, Сибір, Європу, Туреччину, Англію, Німеччину, Францію, Польщу, Україну, Бессарабію, Буковину, Карпати, Галичину, Волинь, Поділля, Катеринославщину, Харківщину, Полтавщину, Херсонщину, Таврію, Москву, Петербург, Стамбул, Відень, Берлін, Київ, Львів, Одесу, Чернівці.

Короткий словник військових термінів містить 25 довідок, з яких можна дізнатися, що таке батальйон, взвод, дивізія, корпус тощо. У переліку використаних архівних фондів та публікацій документів перелічені майже 50 справ з 10 архівів. Дослідники зверталися до справ духовної консисторії, жандар-

мських управлінь, комітету в справах друку, казенної палати, судової палати, канцелярій губернаторів, земських управ, навчальних закладів, особових фондів тощо.

Художньо-технічне оформлення книжки здійснив О. Остапов. Специфіка наукової книжки не передбачає значного розмаїття, тому таблиці є лише поодинокими, фото (колажі) лише на шмуцтитулах та на сторінках, на яких зазначено назви розділів. У другому томі, крім того, є вкладки з картами та частина, складена з фотодокументів.

Книжка може бути дуже корисна в навчальному процесі. Студенти-історики глибше осягнуть окремі деталі перебігу подій війни. Майбутні політологи заглибляться в аспекти політичних процесів, які були чинниками і стали наслідками Першої світової. Соціологи та соціальні психологи відстежать закономірності суспільного розвитку воєнної доби. Культурологи зазначають ті чинники, які спричинили глибинні зміни в культурній свідомості та поведінці. Економісти зможуть врахувати вплив соціальних чинників, які впливали на розвиток економічних моделей. Журналісти зможуть заглибитися в різні моменти соціальних процесів, які знайшли відбиток на сторінках преси та провести паралелі з сьогоденням.

Окремо маємо зазначити про використання преси та її матеріалів як джерел для книжки. Для істориків журналістики книжка вельми цікава і пізнавальна, бо дозволяє оглянути процеси, які безпосередньо вплинули на систему преси та контент видань доби. Взаємовплив і взаємозв'язок преси і суспільних процесів – це незаперечний факт, але це явище, що має кілька вимірів, які виходять за межі суто історичних фактів, функціонування преси як суспільного інституту, їх перетини й перегуки відбуваються також у царині політики, культури, економіки, фольклору, літератури, синтетичних мистецтв. Всі аспекти життя й діяльності є одночасно чинниками і наслідками суспільно-історичних процесів і матеріалом для численних ЗМІ, які, у свою чергу, одночасно відображають і формують картину світу.

З огляду на вищезазначене, матеріали преси є цінним, хоча й вельми неоднозначним джерелом для істориків. У рецензованому дослідженні не так багато приділено цьому уваги. Наприклад, у «Переліку використаних архівних фондів та публікацій документів» виділено підрозділ «Періодичні видання». Але там лише 11 позицій і їх видбір викликає певні питання. У четвертому розділі є підрозділ «Пошук шляхів національного державотворення: українська проблематика на сторінках регіональної преси» (авторка – О. Крижановська, старший науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, дослідниця історії таємних товариств, масонства, релігієзнавець). Зміст не викликав би ніяких питань, аби в назві не йшлося про регіональні видання, оскільки у тексті немає ні пояснення розуміння авторкою цього поняття, ні огляду регіональних видань, ні посилань на дослідження регіональної преси.

У тексті вельми побіжно згадано «Раду», «Рідний край», «Київ», «Діло», «Свободу», «Громадський голос», «Січові вісті», «Шляхи», «Відгуки», «Вістник пресової квартири У.С.С.», «Самохотник», «Бомбу», «Самопал», «Тифусну одноднівку», «Червону Калину», «Письмо з «Просвіти», «Нове слово», «Руслана», «Українське слово», «Буковину», «Просвітній листок», «Розвагу», «Громадську думку», «Вільне слово», «Одеський вестник», «Киевлянина», «Голос социал-демократа», «Южнуню правду», «Трудовую правду», «Правду труда». Фактично це довільний відбір періодики, що функціонувала в різний час, у різних країнах, мала різні концепції і програми. Судячи з усього, згадки про ці видання взяті з інших джерел, оскільки в посиланнях згадують матеріали лише з «Української життя» і «Дзвону», які важко назвати регіональними. Дивує таке ставлення професійного історика до використання джерел, до формування назви матеріалу, який ніяким чином не ґрунтується на матеріалах тогочасної регіональної (місцевої) преси.

Натомість, спостереження за посиланнями інших структурних частин книжки, дає більше позитиву від використання преси як джерела. Наприклад, підрозділ «Повсякденне життя і суспільні настрої населення» (авторка – О. Вільшанська, молодший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН) майже повністю створений за матеріалами преси (перелічено майже 10 київських, полтавських, одеських видань).

Вразив підрозділ «Економічне становище в підросійській Україні» (О. Реєнт, О. Сердюк, В. Шевченко), де використано дані з майже півтора десятка часописів, які виходили як на українських землях, так і в столичних містах імперії; це загальноекономічні, сільськогосподарські, гірничі, цукрово-промислові, млинарські, а також видання місцевих органів управління, в яких містилася інформація щодо економічного життя того чи іншого краю.

Також багатий на використання матеріалів преси підрозділ «Визрівання системної кризи в умовах війни» (О. Реєнт), тут представлені петербурзькі, київські, чернігівські, харківські видання. Підрозділ «Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії» (авторка – Т. Лазанська, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України) також не обійшовся без матеріалів часописів «День», «Беженец», «Киев», «Украинская жизнь», «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта». У підрозділі «Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд. УНР. Гетьманат Павла Скоропадського» (О. Реєнт) використано тексти видань «Робітнича газета», «Державний вісник», «Голос рабочего», «Одесские новости». Також посилаються на періодичу автори підрозділів про українсько-турецькі взаємини, соціальне служіння церкви та церковних громад.

Отже, історично-пресові взаємини у рецензованому дослідженні не вельми тісні, але наявні й потребують покращення. Як фахівець з історії преси, маю сміливість стверджувати,

що жодне історичне дослідження не зіпсуєш залученням матеріалів з пресодруків. Іноді вони корисні як безпосередні документи, іноді додають історичним розвідкам емоційності й ефекту наявності в часі.

Наукові перспективи передусім окреслені в першому розділі, де йдеться про лакуни, досі не заповнені з різних причин історичною наукою. На нашу думку, сподівання на «створення синтетичної праці» поки що не мають підстав з огляду на брак достатньої кількості якісного матеріалу. На часі – копітка праця дослідників з багатьох дотичних сфер – істориків військової справи, економічної історії, історії культури, політичної історії, історії преси, історії науки, етнографів, які б простежили і зафіксували б зміни у повсякденному житті соціуму, соціологів та соціальних психологів, які б змодельювали зміни соціальної поведінки. Хоч і парадоксально, але сучасні події є певним гальмом для узагальнень про події 100-річної давнини, оскільки за дуже короткий час змінилися світоглядні підходи до оцінки подій Першої світової війни.

Позитивних аспектів появи такого дослідження в українській історичній науці чимало. Але зазначимо передусім на неймовірній актуальності представленого матеріалу. Дата підписання до друку першого тому – 7 жовтня 2013 р. Хто міг уявити, що всього за півтора місяці розпочнуться події, які змінять (це вже поза всіляким сумнівом) перебіг розвитку цивілізації. Ознайомлення з матеріалами дослідження і проведення аналогій з сьогоденням дозволяє зазначити, що Україна, яка в Першій світовій війні була лише полігоном, матеріалом, одним із засобів, факторів, у нинішньому вирі подій є вирішальним чинником і першопричиною, це країна, за якою останнє слово у вирішенні світового конфлікту, але це не привід хизуватися і пишатися, а величезна відповідальність не лише за «свою хату», а й за долю цивілізації в цілому.